O‘SMIRLIK DAVRI INQIROZLARI VA JISMONIY IMKONIYATI CHEKLANGAN O‘SMIRLARDA PSIXOLOGIK AVTONOMIYA (MUSTAQILLIK) MUAMMOSI.

Qovlonbekov Abdulaziz Abullajon o‘g‘li.
Farg‘ona davlat universiteti, Jismoniy madaniyat va sport faoliyati fakulteti, Jismoniy tarbiya va adaptiv sport nazariyasi kafedrasi o‘qituvchisi.
E-mail: **aqovlonbekov1995@gmail.com**
https://orcid.org/0009-0004-8468-9462

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘smirlik davriga xos bo‘lgan psixologik inqirozlar va ularning jismoniy imkoniyati cheklangan (JICH) o‘smirlar hayotidagi o‘ziga xos namoyon bo‘lish xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda JICH o‘smirlarda psixologik avtonomiya (mustaqillik) shakllanishining to‘siqlari, oilaviy munosabatlarning ta’siri (giperopeka) va ijtimoiy muhit adaptatsiyasi masalalari yoritilgan. Shuningdek, ushbu guruhdagi o‘smirlarning mustaqil shaxs sifatida shakllanishiga ko‘maklashuvchi psixokorreksion tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: o‘smirlik inqirozi, jismoniy imkoniyati cheklangan o‘smirlar, psixologik avtonomiya, mustaqillik, giperopeka, shaxsiy identifikatsiya, ijtimoiy adaptatsiya.

KIRISH. Zamonaviy psixologiya va pedagogikaning eng muhim vazifalaridan biri jismoniy imkoniyati cheklangan (JICH) o‘smirlarning jamiyatga integratsiyalashuvi va ularning komil shaxs bo‘lib shakllanishi uchun ijtimoiy-psixologik shart-sharoitlarni yaratishdir. O‘smirlik davri biologik, psixologik va ijtimoiy o‘zgarishlarning keskinligi bilan ajralib turadi. Bu davrga xos bo‘lgan inqirozlar shaxsning o‘z-o‘zini anglashi, "Men" konsepsiyasining qayta qurilishi va eng muhimi — psixologik avtonomiyaga (mustaqillikka) intilishi bilan xarakterlanadi. Sog‘lom o‘smirlarda avtonomiya shakllanishi tabiiy ijtimoiy aloqalar orqali kechsa, JICH o‘smirlarda bu jarayon jiddiy to‘siqlarga duch keladi. Jismoniy cheklovlar va atrof-muhitning adaptiv emasligi o‘smirning emotsional va xulq-atvor mustaqilligini cheklab qo‘yadi, bu esa inqiroz davrining yanada chuqurroq va destruktiv kechishiga sabab bo‘ladi.

Muammoning o‘rganilganlik darajasi. O‘smirlik davri inqirozlari va avtonomiya muammosi L.S. Vigotskiy, E. Erikson, J. Piaje kabi jahon psixologlari tomonidan chuqur o‘rganilgan. Jismoniy imkoniyati cheklangan shaxslar psixologiyasi (tiflo, surdo, oligofrenopsixologiya) va ularning ijtimoiy moslashuvi masalalari ham bir qator maxsus psixologiya namoyandalari tadqiqotlarida aks etgan. Biroq, aynan JICH o‘smirlarda psixologik avtonomiyaga intilish va real jismoniy qaramlik o‘rtasidagi ziddiyatlar hamda oilaviy o‘zaro munosabatlarning (giperopeka) ushbu jarayonga ta'siri integratsiyalashgan holda yetarlicha tadqiq etilmagan.

Tadqiqotning maqsadi. Jismoniy imkoniyati cheklangan o‘smirlarda yuzaga keladigan o‘smirlik davri inqirozlarining o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash hamda ularda psixologik avtonomiya (mustaqillik) shakllanishining ijtimoiy-psixologik omillarini tizimli tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqotning metodologik asosi sifatida shaxs faoliyati yondashuvi, ontogenezda psixik rivojlanish qonuniyatlari konsepsiyasi (L.S. Vigotskiy), shaxsiy identifikatsiya va inqirozlar nazariyasi (E. Erikson) hamda maxsus psixologiyada kompensatsiya va ijtimoiy moslashuv tamoyillari (V.I. Lubovskiy, O.N. Usanova) olindi. Jismoniy imkoniyati cheklangan (JICH) o‘smirlarda psixologik avtonomiya shakllanishining o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganish maqsadida kompleks tadqiqot dasturi ishlab chiqildi.

1.Tadqiqot obyekti va tanlanmasi: Tadqiqotda ishtirok etish uchun tayanch-harakat tizimi shikastlangan va jismoniy rivojlanishida nuqsonlari bo‘lgan 14–16 yoshdagi 60 nafar o‘smir (eksperimental guruh) hamda taqqoslash uchun xuddi shu yoshdagi 60 nafar sog‘lom o‘smir

(nazorat guruhi) tanlab olindi. Shuningdek, o‘smirlarning oilaviy muhitini o‘rganish maqsadida ularning ota-onalari ham so‘rovnomaga jalb etildi.

2.Tadqiqot metodlari va metodikalari: Muammoni har tomonlama va chuqur tahlil qilish uchun quyidagi psixodiagnostik usullardan foydalanildi:

O‘smirlarning psixologik avtonomiyasini baholash: L.A. Dergacheva tomonidan moslashtirilgan *"Subyektiv avtonomiya so‘rovnomasi"*. Ushbu metodika yordamida o‘smirlarning emotsional (ota-onadan hissiy ajralganlik), xulq-atvor (mustaqil qaror qabul qilish) va qadriyatli (shaxsiy dunyoqarashga egalik) avtonomiya darajalari o‘rganildi.

Oila muhiti va ota-ona munosabatini aniqlash: E.G. Eydemiller va V.V. Yustisisning *"Ota-ona munosabatini tahlil qilish" (ADI)* metodikasi. Bu metodika oilada JICH o‘smirlarga nisbatan giperopeka (haddan tashqari g‘amxo‘rlik), rigidlik yoki avtoritar nazorat shakllarini aniqlashga xizmat qildi.

Shaxsiy inqiroz va nizolarni tashxislash: K. Rojers va R. Daymondning "Ijtimoiy-psixologik adaptatsiya (IPA) metodikasi. Mazkur test yordamida o‘smirning o‘zini-o‘zi qabul qilishi, qochish reaksiyalari va ichki frustratsiya darajasi olindi.

XULOSA. Jismoniy imkoniyati cheklangan (JICH) o‘smirlarda o‘smirlik davri inqirozlari va psixologik avtonomiya muammosini tizimli tadqiq etish natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

Avtonomiya nomutanosibligi: JICH o‘smirlarda psixologik avtonomiyaga bo‘lgan ehtiyoj (kattalik hissi, mustaqillikka intilish) sog‘lom tengdoshlari bilan bir xil darajada namoyon bo‘ladi. Biroq, real jismoniy cheklovlar va funksional qaramlik ushbu ehtiyojning xulq-atvor darajasida realizatsiya qilinishiga to‘sqinlik qiladi. Natijada kuchli ichki frustratsiya va destruktiv inqirozlar yuzaga keladi.

Giperopekaning salbiy oqibatlari: Oilaviy munosabatlar tahlili shuni ko‘rsatdiki, ota-onalarning haddan tashqari g‘amxo‘rligi (giperopeka) o‘smirda **"orttirilgan ojizlik"** sindromini shakllantiradi. Bu emotsional va qadriyatli avtonomiyaning kechikishiga, o‘smirning shaxs sifatida o‘z potentsialiga ishonmasligiga olib keladi.

Inqirozning namoyon bo‘lish xususiyati: Sog‘lom o‘smirlardan farqli o‘laroq, JICH o‘smirlarda inqiroz ko‘pincha tashqi isyon yoki agressiya shaklida emas, balki autopsixologik (ichki) agressiya — o‘ziga yopilib olish, depressiv holatlar va o‘z "Men"ini kamsitish ko‘rinishida kechadi.

Ijtimoiy izolyatsiya ta'siri: Tengdoshlar muhitidan uzilib qolish ijtimoiy avtonomiyani pasaytiradi. Raqamli va inkluziv muloqot maydonlarining mavjudligi JICH o‘smirlarda mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarini sezilarli darajada oshiradi.

Tavsiyalar: JICH o‘smirlarning mustaqil shaxs sifatida shakllanishi uchun ota-onalarga farzandining shaxsiy hududi va mas’uliyat chegaralarini tan olishni o‘rgatuvchi treninglar tashkil etish, ta’lim muassasalarida esa ularning ijtimoiy-psixologik adaptatsiyasini qo‘llab-quvvatlovchi maxsus korreksion dasturlarni joriy qilish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI.

1. Vigotskiy, L. S. (1984). Pedologiya podrostka // Sobr. soch.: V 6 t. T. 4.Moskva: Pedagogika.
2. Erikson, E. (1996). Identichnost: yunost i krizis. – Moskva: Progress.
3. Lubovskiy, V. I. (2006). Spesialnaya psixologiya: Ucheb. posobie. – Moskva: Akademiya.